

PAST AND PRESENT IRRIGATION OPPORTUNITIES IN KESSAB DISTRICT

Hagop Tcholakian

Institute of Archaeology and Ethnography, NAS, Armenia

Abstract

In the Kessab region, the arable lands and gardens were not irrigated, in difference to vegetable gardens and nurseries. Spring water and rainwater were collected in various basins and from there they were distributed through streams opened on earth, stone and logs. Many did not have vegetable gardens. Some vegetables were grown in pots placed in the yard and irrigation water was brought by the shoulder.

In the 1970s, electricity became available, which fundamentally changed the possibilities of water use and irrigation. Apple and peach orchards also began to be irrigated. The villager opened artesian wells through his own resources, built his own reservoirs on his land or procured irrigation water for his gardens and vegetable gardens with large cisterns. Now the method of drip irrigation is spreading.

Keywords: waterless cultures, irrigated cultures, irrigation facilities, basin, well, stream, nursery, garden, mill, new opportunities.

ՔԵՍԱԿԻ ՇՐՋԱՆԻ ՈՌՈԳՄԱՆ ՆԱԽԿԻՆ ԵՒ ԱՐԴԻ ՀՆԱՐԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Յակոբ Չոլակյան

ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ

Ամփոփագիր

Քեսապի շրջանին մեջ ցանքերն ու պարտեզները եղած են անջրդի: Ջրարբի փոքրիկ տարածությունները եղած են բանջարանոցներն ու սածիլանոցները: Աղբիւրի և անձրևային ջուրերը հաւաքուած են տարատեսակ աւազաններու մէջ և անկէ՝ հողէ, քարէ և գերաններու վրայ բացուած առուններով բաշխուած են: Շատեր բանջարանոցային գետիներ չունէին: Որոշ բանջարեղէններ կը մշակէին բակին մէջ զետեղուած ամաններու մէջ, ռոտգման ջուրը ուսով կը բերէին:

1970-ական թուականներուն ելեկտրականութիւն եկաւ, որ հիմնովին փոխեց ջրօգտագործման և ռոտգման հնարաւորութիւնները: Խնձորի և դեղձի պարտեզներն ալ սկսան ջրարբի ըլլալ: Գիւղացին իր միջոցներով արթեզեան ջրհորներ բացաւ, իր հողին մէջ սեփական ջրամբարներ (սասո) կառուցեց կամ մեծ ջրատարներով ռոտգման ջուր հայթայթեց իր պարտեզներուն և բանջարանոցներուն: Այժմ կը տարածուի կաթիլային ռոտգման եղանակը:

Հիմնաբառեր. անջրդի մշակութիւններ, ջրարբի մշակութիւններ, ռոտգման միջոցներ, աւազան, ջրհոր, առուն, սածիլանոց, բանջարանոց, ջրաղաց, նորագոյն հնարաւորութիւններ:

Ներածութիւն

Քեսապը 1939-ի Աղեքսանդրէթի սանճաքի Թուրքիոյ կցումէն ետք Սուրիոյ Լաթաքիոյ նահանգին մէջ 12 հայաբնակ գիւղերու սահմանամերձ լեռնային շրջան է: Շրջանի բնակչութեան գլխաւոր զբաղումներն էին հողագործութիւնն ու անասնապահութիւնը: Հողի եւ ռոտգման ջուրի օգտագործման եղանակները հոն դարերով եղած են նոյնը եւ նոյնութեամբ տեսած են մինչեւ 1960-ական թուականները, երբ կամաց-կամաց հիմնովին կը փոխուին հողի օգտագործման, մշակութեան եւ ռոտգ-

ման հնարաւորութիւնները:

Սոյն յօդուածին մէջ ներկայացուած են Քեսապի շրջանի ջուրի պաշարները, անջրդի եւ ջրարբի մշակութիւններն ու ռոտգման նախկին եղանակները եւ հնարաւորութիւններու ընդլայնումը 1970-ական թուականներէն ետք: Յօդուածը նոր խօսք է այդ պատմական ու ապրող հայ գաւառակին ազգագրական պատկերը ամբողջացնելու տեսակետէն:

Քեսապի հայոց նուիրուած տպագիր նիւթերը հպանցիկ ակնարկութիւններ ունին ընդհանրապէս հողի մշակութեան եւ ռոտգման կերպերուն մասին:

Պատմ-ազգագրական բնոյթի գործերը չեն անդրա-
դարձած անոնց (Album, 1955; Temirian, 1956; Abe-
lian, 2002.), իսկ գիտագրական գեղարուեստական
գործերուն մէջ կարելի է հանդիպիլ այդպիսի նիւթե-
րու (Abelian, 1968; Pajagian 2002) :

Մեր հիմնական աղբիւրները եղած են անջրդի
եւ ջրարբի մշակութիւններուն, ջուրի պաշարներուն,
տեղանքին եւ աշխատանքի կերպերուն, ռոտզման
միջոցներուն եւ եղանակներուն ուսումնասիրու-
թեան իմ դիտարկումներն ու դաշտային հետազո-
տութիւնները, որոնք մասամբ մէկտեղուած են Քե-
սային նուիրուած իմ նախկին աշխատասիրութիւն-
ներուն մէջ (Cholakian, 1995-1, “Economy” chapter,
151-221; Cholakian, 2020) :

Իմ տեղոյն վրայ կատարած դաշտային աշ-
խատանքները կը շարունակեմ գրեթէ ամեն տարի:
Յօդուածը կ'ամփոփէ այդ տուեալները:

Ջուրի պաշարները

Քեսայի շրջանին մէջ ձմռան, մանաւանդ Յու-
նուարէն Մարտ ամիսներուն միջերկրականեան յոր-
դառատ ու երկարատեւ անձրեւներուն հետեւանքով
ձորերը կը դորդան ահաւոր ու կործանարար հեղեղ-
ներէն, ջրվէժները կը գահավիժին բարձունքներէն,
ճամբաները քարուքանդ կ'ըլլան: Ամէն պատի տա-
կէն աղբիւր մը կը բխի, որոնց տեղացին կու տայ
խիվէօկ՝ խեուկ անունը: Այս եղանակային ակերը
կը սրբեն կը տանին հողը, կ'այլանդակեն գիւղացիի
արտին մակերեսը, աշնանացանի եւ գարնանացա-
նի արտերը կ'ողողեն ցելխով՝ մելով, ատոր համար
ալ գիւղացին ամռան այս տեղերուն եզրին առուներ
կը բանայ կամ պիէլ՝ պել կը շինէ: Պելը մարդահա-
սակ խորութեամբ ու շուրջ մէկ մեթր լայնքով անցք
է, որուն կէտը կը լեցնէ մանր ու միջակ քարերով ու
կը ծածկէ հողով: Ասիկա ձմեռնային ակերու համար
գաղտնի ջրանցոյց է: Ատոր ծայրը կը բացուի ար-
տին մէկ կողմը, ձմեռնային առուներու կողմը: Անձ-
րեուտ եղանակին քեսայցին պարտաւոր է միշտ
զգոյշ մնալ, որպէսզի հաւանական հեղեղէ մը
պաշտպանէ իր արտը, ճամբան եւ տունը: Գրեթէ
անկարելի է տեղումներու հետեւանքով գետնա-
սահքին եւ մեծ փլուզումներուն առաջքը առնել:
Գետնասահքը աղէտի կը վերածուի, երբ կ'ըլլայ
արագ ու կարճ ժամանակի մը ընթացքին անճանա-
չելի կը դարձնէ տարածութիւն մը՝ սահանքի միջո-
ցին կու տալով պարտէզներն ու տուները եւ երբեմն
խլելով մարդկային զոհեր: Վերջին հարիւրամեա-
կին քանի մը մեծ ու յանկարծակի սահանքներ կը
պատահին: Գարատուրան գիւղին մէջ առաջինին,
որ ժողովուրդը կը յիշէ Ճանիկուն սելը (Ճանոյին հե-
ղեղը) անունով, կը կործանէ Վարի Թիթիգեան թա-
ղին մէկ մասը, իսկ երկրորդին՝ Վերի Թիթիգեան

թաղը կը տուժէ: Տուներ ու բազմաթիւ պարտէզներ
անհետ կը կորսուին լեռան բարձրադիր մէկ լանջէն
սկսած սահանքին, որ տակն ու վրայ կ'ընէ ձորը իր
ամբողջ լայնքով: Կ'ըլլան զոհեր:

1942 Յունուար 23-ին գետնասահքի հետեւան-
քով ամբողջովին կը կործանին Գարատուրանի
Գագագեան թաղը, Ղագարեան, Պոշնակեան եւ
Կէօքճեան թաղերուն մէկ մասը, Գարատուրանի Ս.
Աստուածածին եկեղեցին ու երկու դպրոց (“Hask”
magazine, 1942, 27-28; “Hask” magazine, 1942, 122;
Hask Magazine, 1944, 102-103): 1998 Մարտ 23ին տե-
ղի ունեցած մեծ սահանք մը կը կործանէ նախկին
Եարպեան թաղէն մինչեւ Սաղտճեան թաղի տա-
րածքը: Կը տուժեն 18 ընտանիքներ:

Շրջանին մէջ այլ վայրեր ալ ենթակայ են սա-
հանքի վտանգին: 1944ին Քեսայի մէջ կեղրոնա-
կան թաղէն մեծ զանգուած մը փրթելով լեռան ստո-
րոտէն կը թաւալի դարվար՝ կործանելով քանի մը
տասնեակ տուներ: Այսօր այդ մասը փոս դիրք մը
ունի ու շինարարութեան համար պիտանի չէ:

Սահանքի ենթարկուած այս վայրերը քեսայ-
ցին խաղցուած կը կոչէ, այսինքն՝ խաղցած, շարժած
գետին. սահանքը մաղի պէս կու տուած կ'ըլլայ հո-
ղը, ատոր համար ալ խաղցած գետինները, որքան
ալ մշակելի դարձնելու ճիգ եւ աշխատանք թափուի.
ափաշափ խճաքարերով լեցուն կ'ըլլայ, այդ հողերը
կը կոչուին շագշագ: Գիւղացին նոյն վայրին մէջ նոր
արտ բանալու ծանր աշխատանքին լծուած է միշտ:

Հեղեղներն ալ երբեմն աղէտաբեր եղած են:
Ձմեռնային գետահուները (խէ՛ստուօկ՝ խանտակ)
յորդած են ու իրենց կլափին մէջ առած եզերքի
պարտէզները՝ պատերով, ծառերով ու հողով: Հեղե-
ղը միայն այս վերջին յիսնամեակին քանի մը ան-
գամ կոխած է Քեսայը: Կասիոսի բարձրադիր լան-
ջերէն հոսող ձմեռնային ջուրերը կ'անցնին Քեսա-
յի կեղրոնէն: Մեծ հեղեղները քանդեցին քարաշէն
մեծ կամուրջը, գետը եզերող պարիսպը եւ շարք մը
խանութներ ու տուներ: Գարատուրանի Սաղտճեան
թաղը (այժմ լքուած) ամէն ձմեռ ապրած է հեղեղին
տակ մնալու վախը: Ձմեռնային գետերը կարճատե-
ւ շրջան մը անանցանելի կ'ըլլային:

Վերջին յորդառատ անձրեւները սովորաբար
կը պատահին Մայիսին: Կը պատահի, որ Մարտէն
ետք ալ անձրեւները դադրին: Անկէ ետք գետերը ամ-
բողջութեամբ կը ցամքին, ձմեռնային գետերուն հու-
ները կ'երեւին իրենց լերկութեամբ: Պատերուն տա-
կէն ժայթքող աղբիւրները՝ խեուկները, շուտով
կ'անհետին, կը ցամքին, երբ սպառին անձրեւաջուրի
մակերեսային ամբարները: Հողը կը սկսի ծարաւէն
ճաթօտիլ: Աղբիւրները կամաց-կամաց կը սնքին, կը
նիհարնան ու շատեր երբեմն ամբողջապէս կը ցամ-
քին: Ջուրի տագնապը կը սկսի: Ասկէ ետք մինչեւ ուշ

աշուն քեսապցիին գլխատր հոգը կում մը ջուրը կը դառնար, որ կը գտնէր ահատր դժուարութեամբ:

Ջուրը կեանք է, ու ծարաւ մարդուն գաւաթ մը ջուր տուողին մատները ամէն օրհնութեան արժանի են: Քեսապի ժողովրդային «Ախ ջէօր մը» պարերգը այդպիսի օրհնութիւն մըն է.

Ախ, ջէօր մը, եանա եանա,
Պուօղ ջէօր մը, եանա եանա,
Ինծիկ ջէօր մը տըվուղէն
Տումին ալէք մէտէօնքը,
Օ՛ֆ, օյ օյ պուօղ ջէօր մը:
Ախ ջուր մը, եանա-եանա,
Պաղ ջուր մը, եանա-եանա,
Ինծի ջուր մը տուողին
Ապրին բոլոր մատները,
Օ՛ֆ, օյ օյ պաղ ջուր մը:

Բոլոր գիւղացիները օղագուշակներ կը դառնային այս շրջանին: Լուսնի ձեւէն, լուսնի փուկերէն, հովի փչած կողմէն, ամպերու դիրքէն, ծովէն, կենդանիներու կարգ մը շարժումներէն կը կոահէին, թէ ինչպէս պիտի ըլլայ եղանակը՝ չոր արեւելեան, կակուղ արեւմտեան, անձրեային, ցօղառան եւ այլն: Չոր եղանակներուն երաշտէ կը վախցուէր. ատոր համար անձրեաբեր աղօթքներ կը կատարուէին եկեղեցիներուն մէջ, մանուկները չէօմչա կէլին (ծակոտկէն շերեփով հարսը) կը խաղցնէին ու աղբիւր կ'երթային գայն ջուրին յանձնելու համար: Չէօմչա կէլինը կանացի կերպարանքով խրտուիլակ է, ձեռքին ծակոտկէն շերեփ մը, որ տեղացող անձրելը կը խորհրդանշէ: Կը հաւատային, որ անձրելը պիտի չուշանայ: Կը պատահէր, որ թերեւ անձրեւներ պատահէին երբեմն, քիչ պարբերականութեամբ (Cholokian, 2023, 91-92) :

Քեսապցին մինչեւ 1960ական թուականները ջուրը հայթայթած է գլխատրաբար վտակներէ, աղբիւրներէ, հորերէ եւ ջրամբարներէ:

Ա. Վտակները: Ամբողջ շրջանին մէջ միայն երկու մշտահոս վտակներ կան՝ Տուգաղաճի եւ Կիւնկիրայի վտակները: Առաջինը կը գոյանայ Չինարճըգի, Չագալճըգի եւ Քէօրքիւնէի ակերէն, կը կոչուի Գուրաշէ, որ քիչ անդին դուրս կ'ելլէ շրջանի արեւելեան սահմաններէն: Տարուան որոշ եղանակներուն մանր ձուկերու վտառներ կը բարձրանային մինչեւ վտակին ակունքները: Անոր վրայ կը բանէին քանի մը ջրաղացներ:

Շրջանի արեւմտեան սահմանը՝ Լըղըջէօր (Լեղի ջուր) կոչուող հարթավայրէն մինչեւ ծովամերձ Ֆագը Հասան եւ Պետրուսիէ գիւղերը, նոյնպէս ջրառատ է: Լըղըջէօրը պատկանած է Սաստէ աւատատէր յոյն գերդաստանին: Անոնց կալուածներուն մէջ քեսապցիք քառորդով աշխատած են, բայց հոն կալուածներ գրեթէ չեն ունեցած: Ջրառատ է Պոխուլտարա (Մեղրաձոր) նեղ ձորը: Մեղրաձորը

Նկ. 1. Դէպի ալլուօր՝ գաղտնի ջրանցոյց տանող նայկին առուի մը պատը

խմբային պտոյտներու յարմար ու սիրելի վայր մը եղած է միշտ: Տեղոյն ջուրերը օգտագործուած են միայն ոռոգումի նպատակով, նեղ կիրճին շատ սեղմ պարտէզներուն համար:

Այս երկու վտակները, շուտով շրջանէն դուրս ելլելով, քիչ գործածուած են ոռոգման նպատակներով: Քեսապցին կ'ըսէ. «Թուրքը ակին կողքին ետուր կը գարնէ, հայը՝ լեռան վրայ»:

Բ. Աղբիւրները: Շրջանին մէջ կան ընդամէնը քանի մը յայտնի աղբիւրներ, որոնց համար դժուար թէ կարելի ըլլայ յորդաբուխ ըսել: Շատ ակեր Օգոստոս ամսուն մատ մը ջուր կ'ունենան կամ բոլորովին կը ցամքին:

Չինարճըգ, Քէօրքիւնէ եւ Էքիգօլուք գիւղերուն առջեւ ձգուող ձորերուն մէջ՝ մինչեւ Տուգաղաճի հարթավայրը, եղած են քանի մը ջրաղացներ: Ասոնք գործած են գլխատրաբար ջրառատ եղանակներուն: Աղբիւրներու ջուրերը ամբարտած են հսկայ աւազաններու մէջ: Չինարի մէջ կիսաւեր վի-

ճակով պահպանուած այսպիսի ջրաղացին համար կառուցուած է հսկայ պարիսպ, որուն վրայ կառուցուած քարէ առուով աւազանի ջուրը եկած հասած է ավուօր. սա իրարու ագուցուած քարէ կլոր ագուզաներով կազմուած ջրանցոյց է մինչեւ փոսի ջրաղացը, շուրջ 30 մեթր վար (նկ.1) : Ջրաղացները կ'աշխատէին միայն աւազանները լեցուն ըլլալու պարագային: Ագուզաները ուրիշ տեղ կ'ըլլային քառակուսի՝ քառակուսի փորուածքով:

Իբրեւ շինուածք՝ աղբիւրները կ'ըլլային.

ա) Գուր (կէօփ): Գուրը առաւելագոյնը կէս մեթր խորութեամբ բացուած փոս մըն է, ուր կը հաւաքուի տեղոյն չափազանց տկար ջուրը: Գուրերու ջուրը կ'օգտագործէին գարնանային տնկումներու, վաղահաս ածուի, հովիւներուն եւ հօտին ըմպելի ջուր հայթայթելու նպատակով: Ոմանք կը ցամքին Յունիսին: Բոլոր գիւղերու շրջապատին մէջ կարելի էր գտնել այսպիսի մանր գուրեր:

Գուրի ջուրը կ'առնէին ամանը մէջը «մխել»ով եւ զգոյշ կ'ըլլային, որ չպղտորի: Հաւաքուած ջուրը սպառելով՝ կ'ընէին. «Կէօփը պուղուօծ ի» (գուրը պեղած է), այսինքն՝ պարպուած է ու կը սպասէին ժամեր, երբեմն օր, որ կրկին լեցուէր: Անոր մաքրութեան հոգ կը տանէին, պատերը կը ծեփէին ցելսով, որ ջուր չփախցնէր: Ըմպելի ջուր ունենալու համար երբեմն փշոտ թուփով մը կը ծածկէին, որ անասունները չաղտոտեն:

Կարծիք կար, թէ գուրերը պէտք չէ շատ փորել, խորունկցնել կամ ակը փնտռել, որովհետեւ այդ աշխատանքի ընթացքին այդ կաթ մը ջուրն ալ կրնար չքանայ, բոլորովին կորսուի:

Գուր աղբիւրներ կը բացուէին նաեւ գետնասահքի ենթարկուած գետիններուն մէջ: Այսպիսի վայրերու մէջ ակերը վստահելի չեն ու ամէն տարի գետնասահքի ենթարկուելով կը չքանան, կը ցրուին կամ տեղ կը փոխեն: Ջուրին երեւցած տեղը նոր գուր կը բանային, իսկ եթէ տեղանքը յարմար է՝ ջրդոն մը կը դնէին երեւցող ակին բերանը:

բ) Գետահունի աղբիւրները: Ձմեռնային հեղեղներուն բացած գետահունները շրջապատի համեմատ երբեմն չափազանց մեծ խորութիւններ ունին: Հոս ու հոն գտնուող աղբերակները կրնային թաղուիլ հեղեղներու բերած քար ու խիճին տակ: Գիւղացիները ուշ գարնան կ'իջնեն գետահունին մէջ ու լայնքին փորելով-փորփորելով կը պեղեն ակը ու անոր ցրուած ջուրերը առուի մը մէջ հաւաքելով՝ կը բերեն գետահունի մէկ անկիւնը, բերանը ջրդոն մը կը դնեն: Առուն կը ծածկեն տափակ քարերով: Ձմռան հեղեղները կրնան փոխել ակին տեղը, իսկ բոլորովին մանր ակերը կրնան թաղուիլ քարերու եւ խիճի հսկայ ալիքի մը տակ՝ ուրիշ հեղեղի մը կրկին լոյս աշխարհ գալու համար:

գ) Մնայուն շինուածք ունեցող աղբիւրները:

Ասոնք երկու խումբի կը բաժնուին: Առաջինները հազարամեակներու պատմութիւն ունին ու Գապ կը կոչուին: Ասոնք կան Գարատուրանի մէջ գտնուող երկու հնավայրերու կից, ուր թէեւ հնագիտական պեղումներ չեն կատարուած, բայց հողի աշխատանքներու ընթացքին երեւան ելած կարասային թաղումներ եւ կաւեղէն այլ իրեր ցոյց կու տան անոնց հնութիւնը: Առաջինը կը գտնուի Գարատուրան գիւղի ծովափին մէջ հին բնակավայրի մը հիւսիսարեւմտեան անկիւնը; Ան կը ներկայացնէ թիկունքէն ամբողջապէս գետնափոր եւ կրաշաղախով պատուած քառակուսի սենեակ մը, որուն պատերուն տակէն ակի ջուրերը կը հոսին ու ճակատային մասին վրայ գտնուող մուտքէն վար ջրդոնէն դուրս կ'ելլեն: Կառոյցի ճակատային պատի վերին բաժինը արդէն չկայ, չկայ նաեւ ծածկը, որ կողմնակի պատերու շարուածքին նայելով՝ ունեցած է քարէ կլոր ձեւ. այդպիսի տանիք մը պահպանուած է հնավայրի հարաւարեւելեան պարիսպին անկիւնը գտնուող Ս. Գէորգ կոչուող սրբավայրին կից: Նման կառոյց մը ունէր նաեւ Մանճիկեան-Գալեմտէրեան թաղերու Գապը, որուն ետին բացուած ջրհորի մը պատճառով աղբիւրը ցամքած է ու այժմ ամբողջապէս քանդուած: Գապ բառը պարսկերէնի մէջ ունի տուփ իմաստը, թրքերէն փոխառութեան մէջ ունի աման իմաստը. բառը ծագումնաբանական աղերս մը ունի հայերէն գաւաթ բառին հետ:

Մնայուն շինուածք ունեցող միւս աղբիւրները երկու տեսակ են. առաջինը սովորական պատ մըն է, ուր տեղադրուած է ջրդոնը (ուլուօկ) եւ առաջամասին՝ գուրը (գօռ): Շատ են այսպիսիները: Միւսները ունին խորանաձեւ հսկայ կառոյց՝ երբեմն ամբողջապէս պատուած սրբատաշ քարերով: Ասոնք ունին շուրջ 1.5–2 մեթր ստորին լայնք: Մէջտեղը դրուած կ'ըլլար քարէ ջրդոնը, իսկ անոր մէկ կողմը՝ աղբիւրի մնայուն ջրամանին խորշը (պէտրհուն): Կամարին տակ սրբատաշ քարի մը, իսկ երբեմն մարմարէ սալի մը վրայ կը փորագրէին խաչ ու արձանագրութիւն մը: Գուրը երբեմն ուղղակի շարուած կ'ըլլար աղբիւրին հետ: Կարգ մը աղբիւրներ ունէին փայտէ կամ քարէ գուտեր: Գուտին երկու կողմերը կը գետեղէին քարէ նստատեղիներ, ուր գիւղացին նստելով կուժը կը բռնէ ջրդոնին տակ: Այդպիսի գեղեցիկ կառոյց ունէր Ներքի Գիւղի (Էսկիւրէն) աղբիւրը: Անոր ճակատին ագուցուած էր քովի սրբավայրէն պեղուած ԺԵ.ԺԶ. դարերու հայկական փոքրիկ խաչքար մը: Հիմնովին վերանորոգուած է: Նոյնքան գեղեցիկ է Գարատուրան գիւղի Մանճիկեան թաղի ցամքած աղբիւրը (նկ.2), Էքիգօլուքի աղբիւրին նախկին կառոյցը, Քէօրքիւնէի աղբիւրը: Նման կառոյցներ ունեցած են Թեքնեճոքի եւ Քունաճլէքի աղբիւրները:

Նկ. 2. Աղբիւրի կառոյց, ցամբած, Գաբրատուրան

Ոմանց ակը կը գտնուի ստորգետնեայ քարապատ խորշի մը մէջ: Բուն ակը գտնելու համար նախ բացուած է խորունկ խրամատ մը, մինչեւ որ ակը գտնուած է ամուր գետնի մը մէջ կամ ժայռի մը տակ, ապա պատուած, տանիքը ծածկուած է սալքարերով ու թաղուած: Տարին մէկ-երկու անգամ գիւղացի մը ներս սողալով կը մաքրէ առուն: Եարալեան թաղի աղբիւրը ունէր շուրջ 10 մէթր խորութեամբ խորշ մը: 1998-ի սահանքին ջուրը անհետ կորսուեցաւ:

Աղբիւրները ընդհանրապէս կ'ունենան ընդարձակ հրապարակներ: Ասոնց մօտիկ կը գտնուէր մոխրանոցը (մախրընոց), ուր կիները ամրան օրերուն լուացք ու լոգանք կ'ընէին աղբիւրին առջեւ, սահմանուած օրերուն:

Գ. Ջրհորները: Ջուրի մատակարարման երկրորդ գլխաւոր տեղը ջրհորն է: Անձնական ջրհորներէն բացի կային ամբողջ թաղին կամ գերդաստանի ընտանիքներուն պատկանող ջրհորներ: Ասոնք հասարակաց սեփականութիւն էին: Զուակներուն կալուածներ կտակող հայրը ջրհորը բոլորին կը ձգէր:

Ջրհոր բանալու համար նախ անհրաժեշտ էր որոշել տեղը: Գետինը պէտք չէ գետնասահքի ենթարկուած կամ նման վտանգի մը ենթակայ եղած ըլլար: Գետնասահքի ենթարկուած հողը ջուր չի պահեր: Ժայռոտ գետինը ջրհոր բանալու գործողութիւնը կը դժուարացնէ կամ բոլորովին կը խափանէ: Տեղանքը լաւապէս ճանչնալ հարկաւոր է: Ամենէն կարեւորը՝ պէտք էր յուսալ, որ որոշեալ տեղը ստորգետնեայ ակ կայ: Որոշ նշաններ յոյս կը ներշնչեն, ինչպէս՝ ծառին արտակարգ աճը, բոյսերուն փարթամութիւնը, հողին տեսակը: Պէտք չէ խաբուիլ երբեմն մինչեւ ուշ գարուն յամեցող թաց տեղերէն:

Ջուրին տեղը գտնելու ամենէն տարածուած հնարքներէն մէկը՝ նոնենիի ճիւղով մը կը կատարուի: Մարդը նոնենիին ոստը երկու ծայրերէն կ'առնէ իր ափերուն մէջ, անոր կու տայ աղեղի ձեւ ու կը պտտի արտին մէջ: Ստորգետնեայ ջուրին հոսանքին վրայ հասնելուն պէս նոնենիի ոստը արտակարգ կերպով շարժիլ կը սկսի՝ մարդուն մեծ ցնցումներ պատճառելով: Այդ ցնցումներէն ելլելով՝ ոմանք

մինչեւ իսկ ջուրին խորութիւնը կը գուշակեն: Այս ցնցումները ամէն անձի չեն պատահիր: Այս հնարքը մինչեւ այսօր ալ կը գործածուի. հաւատացողներ կան: Ամէն պարագայի՝ ջրհորը բախտ կը նկատուի, ջրհոր բացողը բախտախաղ խաղացողի հետ կը համեմատեն:

Ջրհորին տեղը որոշելէն ետք քիչ անդին կը դիզուի ջրհորին համար անհրաժեշտ քարը: Ջրհոր մը պատելու համար անհրաժեշտ է երկու տեսակի քար: Պատը կը շարուի երկար, մինչեւ կէս մէթր երկարութեամբ քարերով, որոնց ետին՝ շուրջ կէս մէթր, երբեմն ատլի տարածութեամբ տեղ կը լեցնեն միջակ մեծութեամբ քարեր: Այս բաժինը ջրհորին պատը կը պաշտպանէ գետնի թէթեւ սահանքէ կամ հրումէ եւ ջրհոր իջնող արտաքին ջուրերը կը գտէ:

Քարի պատրաստութենէն ետք կը սկսին փորել 5-6 մէթր տրամագիծով շրջանակ մը: Ջրհոր կը բանան Օգոստոսի 2-րդ կէսէն ետք միայն: Երրորդ մէթրէն սկսեալ գործը կը դժուարանայ, կը դառնայ վտանգաւոր ու կը պահանջէ անուագն վեց աշխատաւոր: Նախ փորուող շրջանակին մէկ քառորդին վրայ տախտակամած մատոյց կը կապուի: Ասիկա ամուր տախտակամած մըն է, որուն ամրացուած կ'ըլլայ ճախարակի եռոտանին: Նուագագոյնը հինգ հոգի գործի գլուխ կ'ըլլան, երկուքը՝ վար փորող եւ զամբիւղը հողով լեցնող, երկուքը վերը՝ զամբիւղը քաշող, եւ մէկն ալ ջրհորին բերանը՝ տախտակամածին վրայ. ասիկա աշխատանքը կը կառավարէ: Փլուզման վտանգը միշտ նկատի կ'առնուի:

Ջուրին հանդիպելու պարագային կը շարունակէին փորել, որովհետեւ ատիկա կրնայ հաւաքուած ջուր մը ըլլալ, երբեմն ջուրը փորուածքին հետ կը ցածնայ. պէտք է ջուրին երակը գտնել ու փորելը շարունակել տակաին մէկ մարդահասակ, մինչեւ որ ակը յատակէն բարձր մնայ: Ջուրին հանդիպելու պարագային ուրախութեան բացականչութիւններ կը լսուին, բանտորները տիրոջ աչքը կը լուսեն ու կերովսումի մը խոստումը կը խլեն անկէ: Ծեղի մը չափ ջուրը ակ կը նկատուի:

Երբեմն ջրհորները բոլորովին ցամաք կ'ելլեն: Աշխատանքը կը դադարեցնեն՝ ատլի խոր իջնելու վտանգէն վախնալով: Կը պատեն: Ջրհորը ճմրան մակերեսային ջուրերով կը լեցուի: Գիւղացին անով ալ կը գոհանայ, եթէ երբեք ջրհորը «ջուր բռնէ», այսինքն՝ հաւաքուած ջուրը շուտով ճամբայ գտնելով չերթայ ընդերք:

Փորուածքը աւարտելէն ետք վար կ'իջնէ որմնադիրը օգնականի մը հետ: Քարը զամբիւղով կ'իջեցնեն վար: Ջրհորին շարուածքը տարբեր վարպետութիւն կը պահանջէ, աստոր համար ալ տուներ կառուցող ամէն վարպետ ջրհոր պատել չի կրնար:

Ջրհորը պետք է կարասաձեռն ըլլայ: Ջրհորի որմնադիրը գրեթե մուրճ չի գործածեր, ո՛չ կշիռք ունի, ո՛չ չուան: Ան խոշոր քարերը այնպես կ'ազուցե իրարու, որ զիրար բռնեն ու առաջ չսահին: Շարուածքի ետին, շուրջ մեկ մեթր կամ ավելի տարածութիւն կը լեցնեն մանր քարերով: Պատը կը շարուի կլոր, թոնրաձեռն, յատակը մեկէն մինչեւ մեկուկէս մեթր տրամագիծով, որ հետզհետէ լայննալով ջրհորի կիսուն կը հասնի շուրջ երկու մեթրի, ապա կրկին կը նեղնայ, մինչեւ որ ջրհորի բերանը ունենայ յատակի մեծութիւնը, նոյնիսկ ավելի նեղ: Պատը կը հասցնեն գետնի մակերեսին, կը քակեն տախտակամածը ու ջրհորի բերանը երկու գերան կը նետեն ապահովութեան համար:

Շարուած վերջին քարին վրայ խոյ մը կը մորթեն եւ առատ օղիով խորովածի սեղան կը բանան բանուորներուն համար:

Ձմեռ մը անցնելէ ետք պատը կը բարձրացնեն շուրջ մեկ մեթր եւս՝ այս անգամ կրաշաղախով ու կոփուած քարով: Շարուածքը երկու աստիճանով կը բարձրանայ ջրհորին բերանը, ուր տախտակէ երդիք մը ամրացուած կ'ըլլայ, ապա ճախարակի յարմարանք ու տախտակէ դոյլ մը (նկ. 3): Մէկ - երկու տարին անգամ մը ջրհորները մինչեւ յատակը կը պարպեն, կը մաքրեն (պուղիլ՝ պեղել) ու տոպրակ մը կիր կը թափեն անոր մէջ: Վերջինը ունի հակա-նեխիչ յատկութիւն:

Քեասայի շրջանին ջրհորները ընդհանրապէս ունին 7-14 մեթր խորութիւն:

Յիշենք, որ աղբիւրներն ու ջրհորները յաճախ ունին կանացի անուն կամ ըստ ւաւանդավէպի մը՝ կապուած են կիներու հետ, ինչպէս՝ Պառաւին ջրհորը (Պատվօն ջրբուր), Աղջիկներուն աղբիւրը (Գրգլար փինարը), Միվտիկիի աղբիւրը: Տափասա կոչուող աղբիւրի մասին ւաւանդավէպը կը պատմէ, որ Աղջիկներու աղբիւրի առուակին մէջ մերկ ոտքերով խաղացող երկու դեռատի աղջիկներ կ'ենթակուին յարձակումի. անոնք երկու աղանի կ'ըլլան ու կը բարձրանան հեռու, կը նստին լեռան գագաթին, իրենց ոտքերէն կաթող ջուրը հոն աղբիւր կ'ըլլայ՝ Տափասա՝ գագաթնաջուր: Հետաքրքրական է նաեւ, որ աղբիւրներու քով գտնուող սրբատեղիներ կը կրեն Աստուածամօր անունը:

Շատ աղբիւրներու հետ կապուած կայ նաեւ արվանտի հաւատալիքը: Արվանտը վիշապն է: Բառը կու գայ Որոնդէս գետի անուան հնագոյն տարբերակէն՝ արանտի կամ արուանդու: Սակայն հետաքրքրական է, որ միայն Քեասայի բարբառը պահած է բառի հնագոյն ու բուն իմաստը՝ արվանտ՝ վիշապ: Փոքրիկները զգուշացնելու համար տակաւին կ'ըսեն. «Մը՛ մուտկընաք ատ տըղէօնքը, արվանտը կը պըղի սձի» (Մի մօտենաք այդ տեղանքը,

նկ. 3. Ջրհորի ծածկ

արվանտը կը կլլէ ձեզ): Կարգ մը աղբիւրներու մօտիկ գտնուող սրբավայրերուն մէջ կայ մարդակերպ այլ ոգի մը՝ Կիդիցիկ Պապուկը, որ կը նկատուի սրբավայրին տէրը: Այստեղ կայ դաշինք մը արվանտի եւ Կիդիցիկ Պապուկին միջեւ: Հաւատալիք կայ, որ երկուքը պահապանը կը նկատուին շրջակայքին (հնավայր, սրբավայր, աղբիւր) մէջ գտնուող «գանձ»ին: Ոմանք կը հաւատան, որ անիկա նիթական գանձ է ու «կը հետեն» արուանտի բացած ճամբան: «Հիտել» կը նշանակէ հետքին հետեւիլ: Հետքը, կը հաւատան, ժայռերուն վրայ գտնուող օձի կաղապարով ոլորուն փոսորակն է, որ իբրեւ թէ գանձին կը տանի: Սրբավայրին, անոր տարածքին, պուրակին եւ մօտիկ աղբիւրին որեւէ վնաս հասցնողին Կիդիցիկ Պապուկը կը պատժէ արվանտի միջոցով: Գալէմտէրեան թաղին մօտիկ, Գապ կոչուող աղբիւրին տանիքը գտնուող ջրհորը վերջերս թաղեցիկները թաղեցին: Այդ ջրհորը չարիքի բոյն նկատուած է: Կը պատմուի, որ դար մը առաջ, հակառակ թաղեցիկներու ընդդիմութեան, ջրհորը կը բացուի ու կը կտրէ Գապի ջուրը: Իրօք, երաշտ տարիներուն աղբիւրը ամբողջութեամբ կը ցամքի: Քանի մը փորձանքներ պատահած են այդ ջրհորին գլխուն: Վերջինը պատահեցաւ 1971 Յուլիս 1-ին, երբ ջրհորին մէջ տեղաւորուած շարժիչին արտանետած կազը կը թունաւորէ ջրհորին մօտեցողները (11 հոգի), որոնք ուշաթափուելով իրարու ետեւէն ջրհոր կ'իյնան: Գալէմտէրեան եւ Մանճիկեան թաղէն կը գոհուին հինգ հոգի: Մարդիկ ըսին. «Արվանտը պըղից զիրինք» (Արվանտը կու տուաւ գանոնք) :

Դ. Ջրամբարները: Ջրամբարները կ'ըլլան բնական եւ արհեստական: Բնական ջրամբարները կը կոչուին գագ: Անստոյգ բառ մըն է, գուցէ հայերէն գոգ բառն է, որ իր բուն իմաստով ունի գուց ձեւը: Ասոնք ապառաժներու վրայ գոյացած տարբեր չափի ու խորութեան փոսեր են, ուր հաւաքուած անձրեւաջուրին յաճախ պէտք ունեցած են հովիւներն ու հեռաւոր արտերու մէջ աշխատող մշակները (նկ. 4): Ջուրին մակերեսին կը դնէին թաշկինակ մը կամ գլխարկ մը, ուրկէ ջուրը կը սուզուէր, ապա ծնկաչոք

նկ. 4. Կէտունէն գագը՝ Կատուին գագը, բնական ջրամբար

նկ. 5. Արինճ

կը խմէին: Անձրեւէն առաջ փոսը կը մաքրէին ու ցախ մը կը դնէին վրան: Ամէնէն մեծերէն մէկը Գ-դըր լեռան հարաւային մէկ բարձունքին վրայ գտնուող Տոմուզ գագն է, որուն ջուրը կրնար քանի մը հեկթար հողի վրայ տնկուող ծխախոտի սածիլները ջրել:

Արիեստական ջրամբարները կ'ըլլային

ա) Արինճ: Կը գործածուի նաեւ արաբերէնէ եկող սահրիճ բառը: Ասոնք քարակոփ ու պատուած ջրամբարներ են եւ ունին հազարամեակներու պատմութիւն. այդպիսիներ շատ կան հիւսիսային Սուրիոյ մեռեալ քաղաքներու տարածքին մէջ: Գարատուրանի ծովամերձ տարածքին նկատուած են մէկ—երկու հատ:

Երկրորդ տեսակը կը բանային ջրհորի պէս, կը պատէին նոյն ձեւով, բայց կը գործածէին կոփուած քար ու կրաշաղախ, ապա պատն ու յատակը թանձր կրաշաղախով կը սուաղէին: Ջրամբարի շուրջը ամանաձեւ լայն շրջանակ մը նոյնպէս կրաշաղախով կը ծածկէին, որպէսզի այնտեղ տեղացող անձրեւաջուրն ալ հոսի ջրամբար (նկ. 5):

Ասոնց մէջ հաւաքուած անձրեւաջուրը միայն տնային գործածութեան եւ անասուններու համար

կը պահուէր: Հասկնալի է, որ ջրամբար ունէին միայն այն տուները, որոնց շրջակայքը աղբիւր չկար եւ հողը ջրհորի յարմար չէր: Այդպիսին էր Պաշտրս գիղը, ուր ամէն տուն իր ջրամբարը ունէր: Ընկալելի ջուրը կը բերէին հեռաւոր տեղերէն:

բ) Հավուզ/պիլքի: Առաջինը թրքերէնէն, իսկ երկրորդը արաբերէնէն կու գայ: Ասոնք կը գտնուէին աղբիւրներու առջեւ երկարող առուններուն վրայ: Քարով ու կրաշաղախով պատուած կ'ըլլային, առաջամասի ստորին տեղը կ'ունենային պլէգ, որ ջուր ամբարելու ատեն կը գոցէին, ջրտուքի ատեն կը բանային: Այս աւագանները կ'ունենային քառակուսի կամ կլոր ձեւ եւ մէկ մարդահասակ խորութիւն: Կարգ մը աղբիւրներու առջեւ կ'ըլլային մէկէ աւելի աւագաններ: Ջաղացքներու մօտ գտնուող աւագանները կ'ըլլային աւելի մեծ:

գ) Պանտ: Ասոնք լայնկեկ պատնէշներ էին աղբիւրի առուին վրայ: Յատուկ կը լայնցնէին ու եզերքը կ'ամրացնէին անթափանց ցեխով: Ջրտուքի ատեն պանտի բերանը կը բանային: Պանտերէն աւելի վար՝ կը գտնուէին սուլախները, որ նոյն ձեւով կառուցուած ջրամբարներ էին, կենդանիներու ջրտուքին համար: Պանտը կը կառուցէին, երբ հնարաւոր չէր ըլլար գետահունին մէջ աւագան կառուցել:

Անջրդի եւ ջրարբի մշակութիւններ

Ա. Անջրդիները: Նախ յայտնենք, որ շրջանին մէջ չկայ մշակութեան համար պիտանի գետին՝ առանց նոր հող բանալու: Գիւղացին նոր գետին կը բանար «տաքնել»ով: Տաքնել կը նշանակէ գիտինը միսչել կէս մեթրէն միսչել մէկ մեթր խորութեամբ դարձնել՝ զայն ազատելով ամէն տեսակ վայրի բուսականութեան հետքերէն եւ ժայռերէն ու բացուած նոր դարաւանդները օժտել բարձրաբերձ եւ ամուր պատերով (նկար 6 եւ 7): Պատերը կ'օգնէին, որ հողամաշում քիչ պատահի: Լեռնալանջերուն ու գառիթափերուն վրայ բացուած փոքր հողաշերտերը կը կոչէին խուփուօռ, յոգնակին՝ խուփրոկըննիք: Բառը կազմուած է հայերէն խուփ եւ առ արմատներէն, կը տրուի այն պզտիկ հողաշերտերուն, ուր դեռ կարելի է արօր բանեցնել: Շատ աւելի փոքր հողաշերտերուն, լեռնային ծերպերուն, ուր միայն փետատ կը բանի, կը տրուէր չագրագ՝ ծերպ անունը: Գիւղացին այս ծերպերուն առջեւ ձմռան հեղեղներուն քանի մը քար կը շարեր, քիչ մը հող հաւաքելու նպատակով ու արտի կը վերածէր: Տանքի համար նախատեսուած համեմատաբար լայն գետինները կը կոչուէին թարլու, ծխախոտի արտերը՝ հագուրու, պարտէզները՝ պաղչու, սածիլանոցի նեղ դարաւանդները՝ սատըրնուց, բանջարանոցները՝ էծծէօք:

Տաքնած գետինները տարին անգամ մը գոնէ կը հերկուէին: Հերկը գետինը կը փրկէր մուխտտե-

րէ ու ամենէն կարեւորը՝ խոնաւութիւն կը պահէր: Հերկուած գետինները մակերեսէն 20 սմ վար հուօյթ (հիւթ, խոնաւութիւն) կը պահեն եւ պիտանի են ամեն տեսակ անջրդի մշակութեան: Ոմանք արօս գետիններուն մէջ խորա կը կանգնեցնէին. ասոնք հեռուէն նկատելի իրարու վրայ դրուած քարեր են, որ մարդիկ տեսնեն եւ իրենց հօտն ու նախիրը հոն չմտցնեն: Գիւղացին խորա կը դնէր խոտհարքի սահմանուած իր հողին մէջ:

Ջուրի սակաւութեան պատճառով Քեսապի մէջ բոլոր արտերն ու պարտէզները, բացի սածիլանոցներէն ու բանջարանոցներէն, մինչեւ 1960-ական թուականները անջրդի էին:

Աշնանացանը (ցորեն, գարի) կ'ըլլար աշնանային անձրեւներէն ետք՝ Հոկտեմբերէն Դեկտեմբեր, իսկ գարնանացանը կ'ըլլար Փետրուար եւ Մարտ ամիսներուն (սիսեռ, ոսպ, քուշնայ, հատ լոբի): Եթէ անձրեւը ուշանար, գիւղացին՝ առտուան մութ ու լոյսէն մինչեւ ուշ երեկոյ պէտք է պաշտպանէր դեռ չբուսած արտերը գաղթող թռչուններու երամներէն, իսկ ձմռան պիտի պաշտպանէր արտը հեղեղներէն:

Անջրդի էին բոլոր պարտէզները՝ թթաստանները, ձիթեստանները: Պարտէզները ընդհանրապէս խառն ծառատեսակներ կ'ունենային՝ թզենի, ձիթենի, թթենի, նոնենի, նշենի, ընկուզենի, ծիրանենի եւ այլն: Որթատունկի պատատուկ տեսակը կը մագլցէր այս ծառերուն վրայ: Բոլոր պարտէզները նոյնպէս գարնան երկու անգամ հերկի կ'ենթարկուէին: Հերկը կ'օգնէ, որ ծառին արմատները խորանան ու «հուօյթ քիշին» (հիւթ քաշեն):

Բ. Մէկ անգամ ջրոտող տնկիները: Մէկ անգամ կը ջրուէին ոչ բանջարանոցային տարեկան տնկովի մշակութիւնները՝ ծխախոտը, լոլիկը, եգիպտացորենը, սեխն ու ձմերուկը, աճուող, ձմեռնային դդուր, աւելը եւ այլն:

Ծխախոտի տնկումէն առաջ գետինը մէկ ամսուան ընթացքին երկու անգամ հերկուած կ'ըլլար: Ապա լուծով հագուրան կ'ակօսէին: Ծխախոտի սածիլները զամբիւղ-զամբիւղ կը տեղափոխուէին հագուրա, կը տնկուէին փոքիչով եւ մէկ թաս ջուր կը լեցնէին տակը: Ատով ալ կը վերջանար անոր ռոռգումը (ըռըղիլ՝ ռոռգել): Երկու օր ետք գիւղացին կը պտտէր արտին մէջ ու «կուրցած» փոսիկին մէջ տունկ մը եւս կ'աւելցնէր գաւաթ մը ջուրով: Լոլիկը կը տնկուէր ծխախոտի հագուրային պատերուն տակ, դարձեալ գաւաթ մը ջուրով: Ոմանք դարձեալ պատերուն տակ կը դնէին քանի մը փոսիկ եգիպտացորեն ու աւել: Ասոնք մէկ-երկու անգամ «կը պաղեցնէին», այսինքն՝ գաւաթ մը ջուր կու տային մինչեւ բուսնիրը: Ռոռգման գործը կը վերջանար: Ծառատունկերը դոյլ մը ջուրով կը տեղաւորէին Դեկտեմբեր-Յունուար ամիսներուն:

Նկ. 6. Դարասանդային պարտէզներ, Գարասաշ

Նկ. 7. Դարասանդներ

Գ. Ջրաքի մշակութիւնները: Ոռոգման պէտք ունէին միայն սածիլանոցները եւ ածուքները, այսինքն՝ բանջարանոցները:

Ասոնք կը գտնուէին աղբիւրներուն մօտիկ տարածութիւններու վրայ: Հոն ոմանք ունէին մէկ-երկու, շատ-շատ երեք սենեակի տարածութեամբ հողաշերտեր: Սածիլանոցները (սատըրնուց) հողային նեղ շերտեր էին կամ դարաւանդներ ու կը գտնուէին բանջարանոցներէն անդին, որովհետեւ սածիլի (սէտեր) պատրաստութեան ատեն աղբիւրները աւելի յորդ կ'ըլլային: Սածիլանոցներուն մէջ ամենէն մեծը ծխախոտի բաժինն էր, որովհետեւ ան պիտի տնկէր նուազագոյնը 3-4 հեքթար ծխախոտի հագուրան: Փոքրիկ ածու մըն էր լոլիկի բաժինը, աւելի փոքր՝ սմբուկի եւ պղպեղի, կաղամբի սածիլանոցները: Ռոռգման ջուրը աղբիւրի առջեւէն այս տարածքը կը հասնէր կան ուղղակի, կան աւազանի միջոցով: Գլխաւոր առուն բոլոր բաժնեկիցներով կը նորոգուէր,

Նկ. 8. Ոռոգման արհեստական ջրամբար

որովհետև ճմռան հեղեղները քարուքանդ ըրած կ'ըլլային զանոնք: Տեղ-տեղ սածիլանոց հասնող տարածքը կրնար ընդհատուիլ ձորակներով: Գիւղացին ձորակին միւս լանջին իր սածիլանոցներուն ջուր հասցնելու համար բարդի, ծրդի կամ նման ուղղաձիգ հսկայ գերան մը կը դնէր ձորին երկու կողմերուն վրայ, կը տաշէր, կը փորէր ու այդ առումով ջուրը տեղ կը հասցնէր: Փայտեայ այս առուններուն կը տրուէր ուլուօս անունը:

Բոլոր սածիլանոցներուն վրայ գիւղացին հիմքա ցախով ծածկ կը շինէր ու ցնցուղով կը ջրէր:

Բանջարանոցը (էծծէօք < ածու-ք) ոռոգման կարիք ունէր: Հոս մշակութիւնը երկու անգամ կ'ըլլար՝ Հոկտեմբերէն մինչև Մայիս: Ուշ աշնան կը տնկուէին սոխը, սխտորը, իսկ Փետրուարին՝ գետնախնձորը: Ասոնց ոռոգումը կը սկսէր երկու ամիս ետք, երբ հասակ առած կ'ըլլային: Կը բանային ակօսները ու կը ջրէին շաբաթը մէկ անգամ քանի մը անգամով, կը ձգէին որ սոխն ու սխտորը չորնան: Ապա կը կատարուէր բերքահաւաքը, ու ածուն կը փոխուէր ու նոր ածուներ կը բացուէին սմբուկի, պղպեղի, վարունգի, կաղամբի, մէկ անկիւնը մշտապէս կ'ունենային ազատգեղի եւ անուխի բաժինները: Հոն մէկ-երկու փոսիկ դդում կ'ըլլար ու շատ-շատ խնձորի եւ դեղձի մէկական ծառ ու նարնջենի: Ամռան եղանակին ջուրը աղբիւրէն դժուար թէ հասնէր հոն: Ջուրը ածու կը հասնէր՝ աւազանին կամ պանտին պլէզը բանալով: Առունները միշտ կը մաքրուէին մոլախտերէ, կը ծածկուէին խեչափառներու բացած խոռոչները: Աւազանը կը լեցուէր օրը մէկ անգամ, կարգով կու գային ջրտուքի: Ոռոգումը կ'ըլլար ուշ երեկոյէն մինչև առտու: Ածուները պէտք է ջրուէին շաբաթը երկու անգամ: Կարգը երբեք չէր խանգարուէր:

Բանջարանոցային եղանակին մարդիկ մշտական բնակութիւն կը հաստատէին իրենց հեռաւոր ածուններուն կից՝ ժամանակաւոր կացարաններու մէջ:

Շատեր ածուի համար հողաշերտ չունէին: Այդպիսիք կոտրած կուժեր, կարասներ, կրիճներ, թիթեղեայ ամաններ կը շարէին բակը ու անոնց մէջ կ'աճեցնէին յուրիս, մէկ-երկու թուփ պղպեղ, սմբուկ, ազատգեղ, անանուխ, շումրայ, ծաղիկներ: Բակի ծառին տակ կ'ունենային գոնեայի եւ լիֆի մէկական փոսիկ. ասոնք պատատուկ բոյսեր են: Գոնեայը կ'օգտագործուէր իբրեւ ջրաման, իսկ լիֆը՝ լուացումի ատեն: Ասոնց համար կիներ ուսով ջուր կը բերէր:

Ոռոգման հնարաւորութիւնները 1970-ական թուականներէն ետք

Ոռոգման հնարաւորութիւնները քիչ մը աւելցան, երբ շրջան հասան ռետինէ խողովակները. Մարդիկ, մինչև 100–200 մէթր խողովակաշար փռելով, բարձրադիր տեղերէ ջուր բերին տուն ու հեռաւոր ածունները փոխարինեցին տնամերձով: Ասիկա օգնեց, որ ջուրի վատնումը կասեցուի:

1970-ական թուականներուն գիւղերը ելեկտրականութեամբ օժտուեցան ու գիւղական ճամբաները ասֆալթապատուեցան: Գիւղացին իր միջոցներով թրաքթորի ճամբաներ բացաւ դէպի իր հեռաւոր կալուածները: Գիւղատնտեսութիւնը հիմնովին փոխուեցաւ: Լուծը վերացաւ ու հերկող գործիքները մուտք գործեցին շրջան: Ցանքը գրեթէ ամբողջապէս վերացաւ, նոյնպէս ծխախոտի մշակութիւնն ու շերամաբուծութիւնը: Մեծ հոշակ ձեռք բերաւ Քեսապի խնձորը, նոյնպէս սալորը, դեղձն ու տանձը: Համատիրութեան եղանակով կառուցուեցաւ պտղաստանարան, ու ամբողջ տարին Քեսապէն Հալէպ եւ Լաթաքիա արտածուեցան Քեսապի պտուղները: Հետեւաբար շրջանի գրեթէ պիտանի գետինները վերածուեցան պարտէզներու՝ գլխաւորաբար խնձորենի, սալորենի, դեղձենի, ձիթենի, որթատունկ: Գետինները յարմարեցուցին այդ մշակութիւններուն: Փորոզ հսկայ մեքենաներով նեղ դարաւանդները վերածեցին հարթ ու ընդարձակ գետիններու՝ հսկայ ժայռաբեկորներով պաշտպանելով հողը հնարաւոր սահանքներէ:

Ասոնք մեծ մասով անջրդի էին, բայց տեսնելով պարտէզները ջրաբքի դարձնելու մեծ բարիքները՝ գիւղացիք ձեռք բերին ջրօգտագործման եւ ոռոգման նոր հնարաւորութիւններ: Մարդիկ տինամոյի եւ ջրհան մոթորներու միջոցով խորունկ ձորերէն ջուր քաշեցին դէպի իրենց պարտէզները: Այս հնարաւորութեան դիմաց գոյութիւն ունեցող աղբիւրները անբաւարար էին: Սկսաւ արթեղեան ջրհորներու բացումը: Ասիկա հիանալի արդիւնք տուաւ Տուգադաճի հարթավայրին մէջ, ուր այ կը գտնուի ստորերկրեայ ջուրերու մեծ պաշար: Բոլոր գիւղերու շրջապատին մէջ սկսաւ արթեղեան հորումներով կատարուած ջուրի փնտռուածքը, որ շատ անգամ

արդիւնաւէտ չէր ըլլար: Այդպիսի վայրերու մէջ ջուրի ստորերկրեայ ամբարներ քիչ կը հանդիպէին: Պէտք է գտնել ստորգետնեայ հոսող ջուրերու երակը: Տեղ - տեղ կը յաջողէր: Բայց այս ալ պատճառ կը դառնար, որ ցամքին հնօրեայ աղբիւրներն ու ջրհորները: Մէկ խօսքով արթեզեան ջրհորներն ալ անբաւարար դարձան: Սկսաւ ջրամբարներու կառուցումը. ռոռզման նպատակներով գիւղացիք նոր տեսակի ջրամբարներ (սասո) բացին իրենց պարտէզներուն մէջ: Մէկ հեքթար տարածութեան մէջ փորող մեքենաները հողը կը փորեն ու կը պարպեն ջրամբարը երիզող տարածութեան շուրջ: Մեքենան կրնայ մինչեւ հինգ մէթր խորութեան հասնիլ: Այս ջրամբարները ձագարածն էն: Ջրամբարին հողը պէտք է ջուր ամբարելու եւ պահելու յարմարութիւն ունենայ: Ամբարտակը կը լեցնեն ձմեռնային ջուրերով: Չմռան՝ մօտիկ գետակէն խողովակներով ջուր կ'ամբարեն անոնց մէջ (նկ. 8): Ատիկա պիտի բաւարարէր քանի մը հեքթար խնձորի այգին ջրել քանի մը անգամ Յուլիս-Օգոստոս ամիսներուն: Ջրամբարներն ալ սահմանափակ էին, որովհետեւ ամէն հող ջուր չէր պահեր: Վերջին հնարատրութիւնը ջուրը մեծ ջրատարներով պարտէզ բերելն էր: Վերջին տասնամեակին տարածուեցաւ կաթիլային ռոռզումը: Գիւղացին ջուրը կ'ամբարէ աւազաններու մէջ ու անկէ կը կատարէ կաթիլային ռոռզումը: Ջրանցքներ, եթէ չհաշունք շարքէ դուրս ելած նախկին առունները, չկան շրջանին մէջ: Գիւղացին ինք կը հայթայթէ ռոռզման անհրաժեշտ ջուրը:

Եզրակացութիւններ

Քեսապ՝ իր 12 գիւղերով լեռնային եւ ոչ ջրանոս շրջան է:

Ռոռզման գլխաւոր պաշարները եղած են աղբիւրները, աւազաններն ու անձրեաջուրով լեցուած ջրամբարները:

Ռոռզման գլխաւոր մշակութիւնները եղած են բանջարանոցներն ու սածիլանոցները, ասոնցմէ դուրս բոլոր ցանքերը, պարտէզներն ու տնկարան-

ները (ծխախոտ, լոլիկ եւ այլն) եղած են անջրդի: Քիչեր ունեցած են բանջարանոցային հողատարածք եւ ջուրի պաշար:

Յատկապէս ռոռզման ու հողամշակութեան նախկին եղանակները, կերպերն ու միջոցները արտայայտուած են տեղւոյն հայերէն բարբառով:

1960–1970 թուականներուն հիմնովին կը փոխուի գիւղատնտեսութիւնը՝ հերկող ու փոխադրող մեքենաներու եւ ելեկտրականութեան առկայութեան պայմաններուն մէջ:

Կը բացուին սեփական արթեզեան ջրհորներ, կը կառուցուին սեփական մեծ ջրամբարներ կամ ջրատարներով ջուր տեղափոխելու միջոցներ կը ստեղծուին:

Նախկին սածիլանոցներն ու բանջարանոցները կը լքուին ու կը տեղափոխուին ատիլ ընդարձակ հողերու մէջ, խնձորի եւ դեղձի պարտէզները մեծ մասով կը դառնան ռոռզելի:

Կաթիլային ռոռզումը կը տարածուի:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՑԱՆԿ REFERENCES

- The Disaster of Garaturan. (1942). *Hask magazine*, 1-2, 27-28 (in Armenian).
- The priest Gnel in Garaturan. (1942). *Hask magazine*, 7-8, 122 (in Armenian).
- The construction of Garaturan huts. (1944). *Hask magazine*, 5-7, 102-103 (in Armenian).
- Abelian, A. S. (2002). *Kesap and his villages* (in Armenian).
- Abelian, G. (1968). *Hele, Hele, Hele... Kesap* (in Armenian).
- Album from Kesap and its surroundings (1955). Beirut (in Armenian).
- Temirian, A. S. (1956). *Kesap* (in Armenian).
- Cholakian, H. (2020). *Material culture of Kesap* (in Armenian).
- Cholakian, H. (2023). *Native Armenians and other communities from historical Antioch and its surroundings* (in Armenian).
- Cholakian, H. (1995). *Kesap* (vol. A), (in Armenian).
- Pachagian, H. (2002). *Rural Images* (in Armenian).